

Призначення та походження великих золотих скіфських “ворварок”

Навряд чи серед знахідок у скіфських курганах ще існують такі загадкові предмети, які б мали стільки різноманітних визначень свого призначення. Вони набули серед дослідників найуживанішого, але, на жаль, досить невдалого терміну “ворварки”. Цим терміном, звичайно, визначають металеві предмети, призначені для кріплення та оздоблення кінців ремінцевої системи кінської зброї або одягу людини. Великі золоті скіфські “ворварки” з означеними деталями об’єднує хіба що схожа у загальній схемі кругла форма конічних порожнистих предметів з отвором у верхній частині. Справжні ворварки, на відміну від великих загадкових предметів, зроблені здебільшого не з золота, а з бронзи чи заліза, іноді з кістки. Розміри цих загадкових предметів перевищують найбільші ворварки у 5-10 разів.

Такі досвідчені дослідники скіфських старожитностей, як А.І. Мелюкова (1989, с. 64), В.А. Іллінська, О.І. Тереножкін (1983, с. 98, 99) не наважилися дати пояснення їх призначенню і лише констатували їх визначення, як масивних золотих воронкоподібних чи конусоподібних предметів невідомого призначення. Але О.М. Лесков (1972, с. 49, 50), знайшовши такий золотий предмет у скіфському кургані біля с. Іллічеве у Східному Криму, не тільки підтримав відомі на той час пояснення про його призначення як ворварки для великої китиці, що підвішувалась на шийку коня, або частини головного убору чи ритуального посуду. До цього ряду припущень він додав ще й власну думку про те, “що настільки велика, масивна річ, закріплена на металевому стрижні, цілком могла слугувати основою жезла – символу влади”, зверху якого “закріплювалось металеве навершшя, скоріш за все у вигляді скульптурного зображення якої-небудь тварини”. Дослідник скіфського озброєння Є.В. Черненко (1981, с. 62) намагався тлумачити масивні золоті конуси з кургану № 400 біля с. Журовка, Гострої Томаківської Могили, Іллічєвого, Арцизу на Одещині,

кургану № 6 біля с.Олександрівки на Дніпропетровщині як круглі денця горитів.

Майже всі пояснення призначення цих незвичайних золотих предметів із скіфських курганів були представлені дослідниками не у спеціально присвячених цьому роботах, а мимохідь у публікаціях певних комплексів чи дослідженні окремих проблем. Спеціальне ж дослідження великих золотих “ворварок” у скіфів провів Ю.В.Болтрик (1996, с.107-108). Він піддав аналізу гіпотези про призначення цих предметів запропоновані такими дослідниками, як Л.Стефані (він перший впровадив термін “велика ворворка”), М. І. Ростовцев, Є. М. Придік (“ковпачки для китиць), А.П.Манцевич (верхня частина пілоса), О.М.Лєсков, І.Ф.Ковальова, С.Є.Мухопад, А.І.Кубишев, Є.В.Черненко, В.Г.Петренко, С.О.Андрух, А.Ю.Алексєєва, Є.Ф.Королькова. Увагу Ю.В.Болтрика привернули зображення аналогічного типу предметів на горитах. Шість скіфських кам’яних стел, які В.С.Ольховський, Г. А. Євдокимов (1994, с.73) трактували як умбони горитів.

Особливим реалізмом зображення відзначається кам’яна стела другої половини IV ст. до н. е. з кургану біля с.Привітне у Криму, і, можливо, вона виконана грецькими майстрами (Рис.1). Реалістичні зіставлення її частин та деталей озброєння дають можливість одержати дані про розміри конусоподібного круглого предмету, зображеного рельєфно посередині гориту. Його приблизні розміри такі: верхній діаметр – 9 см, діаметр дна – 6 см, висота – 3-4,5 см. Зразу зазначимо, що гіпотеза про конусоподібні умбони на горитах не є можливою тому, що такої форми предмети ніде у стародавньому світі не застосовували на горитах, а тільки на щитах, або захисному одязі. На горитах присутні пласкі пластини, часто прикрашені різними зображеннями.

За даними Ю. В. Болтрика зараз відомо 14 випадків знахідок конусів: у двох з них знайдено по 3 екземпляри (Ак-Бурун, Ставропольський скарб – Казинське), а в Курджипському кургані – 4 (Галанина, 1980, с.93-94). Їх розповсюдження охоплює всю територію Скіфії від Подунав’я до Північного Кавказу та від Криму до Подніпров’я (Рис.2). Він звернув увагу і на те, що найбільші “ворварки” зустрічаються на відміну від менших не в похованнях, а на підкурганній поверхні. Всі знахідки супрово-

джують поховання скіфських воїнів або були в курганах, спорудження яких пов'язано з ними.

В загальному плані всі вони представляють конічні порожнисті предмети зі сферичним або пласким верхом, посередині якого знаходиться невеликий отвір. За своєю формою вони, дійсно, нагадують посуд з пласким денцем, чи шолом, як це сталося зі знахідкою в Ак-Буруні (Artamonov, 1970, S.74, 133; Taf. 272). Майже всі вони зроблені з золота, за виключенням знайденої в кургані біля с.Вишневе у Криму (Рис. 2, 4), де основа викована з заліза та обтягнута золотим листом (Андрух, 1988, с. 166), а також з Курджипського кургану (Рис.2,6 - 8), де три менших "ковпачки" зроблені із срібла, обтягнутого золотим листом (Галанина, 1980, с. 94). Вага менших ворворок у середньому дорівнює 200-264 г, а великих – в декілька разів більше: Передерієва Могила – 443 г (Моруженко, 1992, с.61-64), Іллічеве – 452 г (Рис.3,3), Братолюбівка - 625 г (Рис.3,4), Ак-Бурун – 827,5 г (рис. 3, 2), Ставропольський (Казинський) скарб – 1062 г (Чежина, 1987, с. 172-173; Королькова, 1995, с.77-90). Висота "ворворок" залежить від їх розміру та загальної форми: від 4 см (Курджип, Вишневе) до 18 см (Передерієва Могила, Братолюбівка). Діаметр нижньої відкритої частини дорівнює від 12 до 18 см, а верхньої частини 6-13 см. Виключення з цього представляють маленькі так звані "ковпачки" з Курджипського кургану, де вони становлять відповідно від 5 до 6 та 3-3,5 см. Діаметр круглих отворів коливається від 0,6 до 1,2 см. Техніка виготовлення цих предметів досить проста і представляє розплескування золотих пластин з наступною їх виколоткою по певній спрощеній моделі, зробленій з твердих матеріалів. Більшість їх, мабуть, належить до виробництва місцевих майстрів Скіфії.

Конструктивний аналіз всіх цих предметів вказує на те, що їх не могли використовувати для наповнення якоюсь рідиною, сипучими сумішами чи їжею. Вони були призначені для зберігання м'яких матеріалів, що склалися і закріплювалися в їх середині, для чого і слугував отвір у денці. Про це свідчать проведені нами спостереження внутрішньої поверхні предметів. На краях отвору та нижній відкритій частині у процесі застосування з'явилися потертості і заполіровані місця. Останнє також протирічить тому, що такі предмети могли застосовуватись

як жорстка основа для яких-небудь штандартів чи жезлів, тим паче зроблених з м'якого золота. Зображення на стелах конічних предметів, повернутих до верху звуженою стороною (денцем), а також наявність орнаментатії на поверхні, у тому числі і так званому "денці", безперечно, свідчить про те, що ці золоті конуси призначались для зовнішнього споглядання, а їх начиння знаходилося в середині.

Більшість золотих скіфських великих "ворварок" не має на зовнішній поверхні ніяких зображень та орнаментатії. Але декілька екземплярів мають. На зовнішній поверхні денця конус з кургану біля м.Арциз на Одещині, який був визначений як келих для пиття, присутнє гравіроване зображення орла з піднятими крилами (Рис.2,1). Воно, імовірно, скопійовано з подібних зображень на монетах Ольвії (Одесский, 1983, с.66, рис. 116; с.175). Зображення орла, що клює рибу, є одним з найпоширеніших сюжетів у скіфській торевтиці. Дослідження таких знахідок вказує на те, що перші зразки з'явилися в районі Кубані та Нижнього Дону і їх виготовляли не лише з золота, а й з бронзи. Останні служили прикрасою поясів, вузди, а золоті прикрашали ритони (Рябова, 1984, с. 39). У V ст. до н. е. вироби з зображенням орла поширились майже одночасно у степових та лісостепових пам'ятках Північного Причорномор'я, як прикраси вузди, предметів озброєння, а також як оббивки дерев'яних посудин та нашивні бляшки одягу.

На боках більшого золотого "ковпачка" з Курджипського кургану на Північному Кавказі двічі повторена карбуванням і гравіруванням фігурна група, де зображено двох скіфських воїнів, що тримаються за ратище спису. Один з них в руці тримає меч, другий – відтяти людську голову (Рис.4,1). Край нижньої частини облямований двома поясками з вдавлених крапок. Верхня частина орнаментована рельєфною восьмипелюстковою розеткою з контуром у вигляді вдавлених крапок. Вся поверхня унікальної знахідки з Братолюбівського кургану вкрита високорельєфними дифованими, карбованими та гравірованими зображеннями сцен нападу та терзання хижаками (лев, пантера, грифон) оленів, коней, биків; на верхній площині – терзання пантерою оленя, на боках – чотири фризи терзання різних тварин (Gold der Serpe, 1991, с.366-369). Край денця навколо

прикрашений косими дрібними канелюрами, край нижньої частини облямований чистою полоскою та трохи загнутий назовні (Рис.3,4). Подібний декор по краю денця у вигляді канелюр переданий і на зображенні “ворварки” на гориті кам’яної стели з Кіровограду (Ольховский, Евдокимов, 1994, с. 131).

Зовнішня розкішна багатокомпозиційна рельєфна орнаментация цього предмету з Братолюбівського кургану, виконана, безперечно, грецьким майстром-ювеліром найвищої кваліфікації. Але від устрою традиційного для цих виробів отвору на денці він відмовився, зробивши оригінальне кріплення (Рис.3,4). З внутрішньої сторони до виробу сімома золотими гвіздками-заклепками була прикріплена кругла золота пластина з кільцем по середині, що має діаметр біля 1,8 см. Ця технічна зміна розміщення кріплення тільки підкреслює запропоновану нами гіпотезу про функціональне призначення цих предметів як своєрідних футлярів для надійного закріплення та зберігання речей з м’яких, легких органічних матеріалів, що звисали назовні в широкій частині і закріплювалися зверху через отвір, або, як в даному випадку, до кільця.

Інший, теж унікальний сферичний золотий предмет з Ак-Буруна, увійшов у науковий обіг як шолом, який утворений ажурною композицією оригінального рослинного орнаменту (Рис.3,2). Але його розміри (висота – 13 см, нижній діаметр – 13 см) та конструктивні особливості з типовим для групи досліджуваних нами предметів розміщенням круглого отвору у верхній частині, а також факт наявності у комплексі ще двох “ворварок”, безумовно, свідчать про те, що це не шолом, а така ж “ворварка”. Ю. В. Болтрик звернув увагу на подібність цієї форми і так званої підробки І. Рахумовського “тіари Сайтафарна” (Brastnszkij, 1979, с.77). Але остання має більші розміри, які припустимі для застосування її в якості парадного головного убору царського рангу. Не виключена можливість, що її автор в деякій мірі сприйняв Ак-Бурунську знахідку за зразок.

Зроблений нами аналіз свідчить, що зазначені предмети, які відносили до великих “ворварок” для китиць на шиї коня, основні для закріплення жезлу, навершя чи ритуального посуду, келихів для пиття, умбонів чи донець горитів, навіть шоломів чи частин головних уборів, або сакральними символами скіфів,

чарівними предметами, атрибутами культу або магії, уподобленнями зовнішнього світу, що мають аналогії в індійській міфології, навряд чи могли виконувати такі функції. Принагідне відмітимо, що визначні дослідники скіфських старожитностей О.І.Тереножкін, В.А.Іллінська, А.І.Мелюкова не робили відносно цих предметів скороспішних висновків, а називали їх предметами невідомого призначення. Конструктивні особливості та сліди зношеності в процесі використання, скоріш за все, визначають їх функціональну призначенність для закріплення та зберігання м'яких матеріалів органічного походження, що не збереглись в скіфських курганах. Виготовлення для зберігання таких органічних предметів спеціальних форм з дорогоцінних металів майстрами високої кваліфікації також свідчить про їх особливу соціально значущу роль у житті скіфів.

Пошуки таких незвичайних і важливих у житті скіфів речей з органічних матеріалів, пов'язаних з воїнськими справами, привели нас до найбільш детального повідомлення Геродота про звичай скальпування. Ілюстрацією цього звичаю і певним доказом існування звичаю скальпування постали зображення скіфів з відтятими головами на золотій “ворворці” з Курджипського кургану (Рис.4,1). З Північного Кавказу походить і колекція бронзових статуєток воїнів (Марковий, 1986, с. 90, 91, с. 95, рис. 12, -24). На одній з них, що знайдена на території Дагестану, зображено бородатого воїна з шоломом на голові, гривною на шиї, одягнутого в короткі штани, підперезаного нижче пояса шкіряним “фартухом”. Через груди навкіс накинута широка подвійна ремінець. Ноги взуті у короткі чоботи. На спині підвішений круглий щит. У правій руці він тримає кинджал, а в лівій – відтату людську голову. З лівого боку біля стегна підвішений меч-акінак скіфського типу, що певно дозволяє вважати цю стародавню пластику зображенням скіфського воїна (Рис.4,2). Цікаве у зв'язку з нашим пошуком і відоме зображення на поясі з Тлійського могильника (Техов, 1963, с.73, рис.9), яке вважається зображенням скіфського воїна-вершника часів передньоазійських походів скіфів (Ильинская, Тереножкин, 1983, 85). На ньому вигравіровано зображення вершника, що правою рукою тримає повід коня, в лівій руці – лук, за яким видно сагайдак. Спереду до коня підвішена відтята голова людини (Рис.6).

Ще одна знахідка, що представляє скіфського воїна з відрубаною людською головою, пов'язана також з Північним Кавказом. Це так звана золота пластина з “зображенням скіфів” із зібрання Ф.С.Романовича, яку одні дослідники визнають за справжній стародавній твір скіфів (Ильинская, 1978, с. 90 -100), інші 7 за підробку (Черненко, 2000, с.114 -118), хоча на нашу думку, імовірність її справжньої стародавності зовсім не виключена. Цій вже легендарній серед дослідників пластинці не повезло відносно вивчення з самого початку її знахідки. У кінці ХІХ ст. вона була в колекції ростовського купця Романовича, який запропонував її для продажу Ермітажу і надіслав туди її гальванокопію. Але налякані з'явившимися численними підробками скіфських старожитностей на антикварному ринку на той час члени комісії відмовили йому у покупці. Оригінал був проданий за кордон і з'явився на виставці “7000 років мистецтву Ірану” у 1961 р. в Парижі, як предмет із колекції Ферон Стоклет з Брюсселю (7000 ans d'art en Iran. – Paris, 1961, р. 124, №731). Всі дослідники пластини, що писали про неї, крім Р. Гіршмана, ніколи не тримали її в руках, і робили свої висновки на основі зображення на фотографії. Художні образи, техніка виконання, предмети озброєння, дійсно, справляють враження оригінального стародавнього твору. А технологія закріплення окремих фігур за допомогою довгих золотих смужок має аналогії у техніці закріплення на пекторалі з Великої Близниці (Артamonov, 1970, № 295). На вцілілій частині пластини збереглося зображення двох сцен: на лівій частині – два скіфських воїна, один з яких вбиває другого; на правій – вбитий воїн без голови та переможець, що несе відтяту голову ворога, насаджено на меч (Рис.7). Алексеев О.Ю. на основі архівних джерел з Ермітажу доводить, що зображення з цієї пластини встановили “велику скіфську ворварку” схожу на Братолюбівську знахідку (Алексеев, 1997, с.29-43).

Геродот так повідомляє про військові звичаї скіфів відносно ворогів: “А воєнні звичаї в них такі. Коли скіф убиває першого мужа, то п'є трохи його крові. Голови вбитих у бою несе цареві; бо тільки той, хто принесе голову, бере участь в розподілі здобичі, якщо ж не принесе, то ні. З голови ворога скіф здирає шкіру у такий спосіб. Обкряє голову довкруг коло вух і витру-

шує її, а потому вишкрібає м'ясо волячим ребром і мене шкіру руками. Вичинивши, вживає ту шкіру як хустку. Він прив'язує її до вуздечки того коня, на якому їздить, і пишається тим. Той, хто має найбільше таких хусток, вважається найхоробрішим... Багато хто ще й одяг шиє з тих здертих шкірок; зшивають їх, як баранячі. Багато їх іще здирають із побитих ворогів разом з нігтями шкіру з правих рук і роблять собі покривала до сагайдаків. А людська шкіра міцна і блискуча; вона найбільша з усіх шкір. Багато їх скіфів обдирають всю шкіру з людей, напинають їх на дерев'яну куклу й возять із собою на конях" (Геродот, 1992, с.49).

Незважаючи на дикунський, у свідомості сучасної людини, характер скіфських звичаїв, це повідомлення Геродота дослідниками сприймається з повною довірою. З історичних повідомлень засвідчено існування звичаю відтинати у ворогів голову та праву руку (Мищенко, 1882, с.514), не тільки у персів, але, навіть, у більш цивілізованих греків у V ст. до н.е. (Шишова, 1968, с.66). З історичних письмових джерел та стародавніх зображень відомо, що воїни Асирії широко застосовували у своїх численних війнах відрубання голів противників, і таким чином вели підрахунок втрат переможених (рис.5). Зосередження знахідок давнього мистецтва з зображенням скіфських воїнів з відрубаними людськими головами на території Північного Кавказу не тільки підтверджує відомості Геродота про існування такого звичаю у скіфів, але й вказує, можливо, на місце виникнення і такого звичаю, як скальпування голови вбитих ворогів. Розповсюдження сюжетів зображень з відтятими людськими головами на різних предметах скіфських воїнів ("ворварка" з Курджипського кургану – Рис.4.1.; бронзова статуетка з Дагестану – рис.4,2, пояс з Тлійського могильнику – рис.6; пластина з колекції Романовича - див рис.7) є незаперечним доказом сталого звичаю відсікання голови у ворогів на Північному Кавказі.

Хоча стародавні греки і вважали скальпування виключно скіфським звичаєм Північного Причорномор'я і визначали його спеціальним терміном "апоскудісейн", та цей звичай був відомий і скіфам Алтаю (Руденко, 1952, с.134; Руденко, 1953, 264). С.І.Руденко навіть вважав, що підвіски на сідлах скіфів Алтаю представляють зображення людської голови з волоссям та

відображають звичай підвишувати скальпи ворогів. Деталізований опис Геродотом процесу скальпування у скіфів підтверджується етнографічними даними (How, Wells, 1928, P. 126).

Не зважаючи на те, що дослідники не виявляють сумнівів у правдивості повідомлень Геродота про скіфський звичай скальпування та певної публічної соціальної цінності скальпів, це не може бути прямим доказом використання великих золотих скіфських “ворварок” у якості спеціальних “чохлаів”, “ковпаків” для зберігання престижних у суспільстві воїнів скальпів, як предметних свідків їх героїчних бойових подвигів. З його повідомлення зовсім не випливає висновок про те, що у скіфів для зберігання скальпів були особливі пристосування. Навпаки, скіфи просто затягували скальпи у вуздечку коня і користувались ними як хустками, підкреслюючи певну зневагу до ворога. Видатний французський дослідник скіфських звичаїв та їх зв'язку з нартським епосом і індоєвропейською міфологією Ж. Дюмезіль (1990, с.173-181, 192) звернув особливу увагу на це повідомлення Геродота і пов'язав скальпування та наявність скальпів у скіфських воїнів зі щорічними бенкетами в кожному окрузі, на яких встановлювалась між ними певна ієрархія в залежності від того, скільки ворогів вони вбили.

Про ці бенкети також повідомляє Геродот: “Один раз на рік кожний начальник округу у своєму окрузі наповнює кратер, з якого п'ють скіфи, що вбили ворогів. А ті, які цього не зробили, не куштують цього вина, але, зневажені, сидять окремо. Це у них найбільше безчестя. А всі ті з них, які вбили багатьох мужів, мають по два кіліка та п'ють з обох” (Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, 123). Скіфські округи або коми в повідомленні Геродота відповідали великим адміністративно-політичним та племінним територіям Скіфії, на чолі яких були номархи (Грантовский, 1980, с.142). Пиття з келиха номарха на такому щорічному почесному у політичному та релігійному житті скіфів бенкеті, де встановлювалась певна нова ступінь кожного на рухливій воїнській ієрархії, було одним з важливих актів у суспільно-політичному житті Скіфії.

Напевно, що до участі у такій важливій і почесній події, як бенкет, провадилася певна підготовка. Важко уявити, що кожен учасник цього церемоніального бенкету привозив матеріальні

докази своїх бойових подвигів у вигляді простої купи чи підвишених просто на вуздечку знятих з ворогів скальпів, їхнє представництво на бенкеті воїнів вимагало, імовірно, відповідного до рангу розкішного оформлення. Можливе припущення, що саме досліджувані так звані великі золоті скіфські “ворварки” і є тими церемоніальними предметами, в яких вміщувались матеріальні докази бойових подвигів у вигляді знятих з ворогів скальпів. Хоча їх виготовлення і потребувало значних витрат, але це було виправдано метою майбутнього підвищення щабелю у військовій ієрархії та безумовного вшанування на такому престижному зібранні воїнів у їх зустрічі на бенкеті з самим начальником або номархом (по Геродоту) округу. Слід підкреслити, що так звані великі золоті скіфські “ворварки” займають перше місце по вазі серед усіх знахідок з золота у скіфських курганах. Останнє, можливо, і є причиною частого їх окремого розташування навіть в спеціальних схованках. При цьому, на наш погляд, зовнішній вигляд, досліджуваних предметів для зберігання і носіння скальпів, близький до посуду. Форма келиха або чаші для пиття тільки підкреслює його призначення у представленні матеріальних свідків бойової слави на бенкетах воїнів.

Такий дорогоцінний золотий футляр – схованка для скальпів навряд чи мав повсякденне утилітарне призначення для їх зберігання і застосування як хусток. Певно, це було своєрідним сховищем для збереження вже раритетних речей, як доказів певного рангу у військовій ієрархії та свідків бойової слави власника. Безумовно, така колекція вже раритетних і цінних для власника скальпів у схованці поступово поповнювалась за рахунок нових трофеїв, знятих з ворогів у бойових діях, де він приймав участь. Саме володіння таким золотим “ковпаком” зі скальпами мало, імовірно, значний престижний сенс для скіфських воїнів.

У життєвій зовнішній характеристиці скіфських воїнів, підкресленні їх високого військового щабелю в ієрархії скіфського суспільства така золота схованка для скальпів була своєрідною почесною відзнакою визнання його особистих заслуг, роль якої у новітній історії відіграють ордени. Пристосування цього предмету на гориті, як це зроблено на стелах, також підкреслює його важливу роль у військовій характеристиці скіфських вої-

нів. Воно, імовірно, могло відбуватись тільки у виключних урочистих випадках життя воїна. Зображення таких предметів на горитах воїнів кам'яних стел з Виноградівки, Нововасильєвки, Кіровограду, Привітного, Чорноморського, Преградної, Ковалівської, Єлизаветівки (Ольховский, Евдокимов, 1994, с.94, 98, 131, 150, 157, 159, 163) з одного боку підкреслює їх постійне місце у закріпленні на парадних горитах, з іншого засвідчує і їх зйомний характер на цьому місці, бо на гориті вони зображені не тільки на середині його бокової сторони, але і у лівому крайньому куті біля застібки (Кіровоград). Прикріплювання їх до гориту відбувалось, очевидно, з допомогою перехресних ремінців, як це зображено на стелі з Преградної і на що звернув увагу Ю.В.Болтрик.

Конструктивні особливості цих предметів з розташуванням спеціального отвору на “денці” або кільця (Братолюбівка) передбачає більш простий та надійний спосіб закріплення скальпів у такому золотому чехлі за допомогою ремінця або мотузки шляхом їх пропускання та закріплення з допомогою вузлів через отвір на денці та боковій частині гориту (Рис.8). Конструкція закріпленого до денця з допомогою пластини кільця у внутрішній частині Братолюбівської знахідки (Рис.3,4) яскраво підкреслює тільки такий спосіб закріплення цих предметів. Запропонована схема реконструкції кріплення була скритою назовні, зручною для зняття, що особливо не виділялась і не знайшла свого відображення на кам'яних скульптурах скіфів.

Знахідки великих золотих скіфських “ворварок” у похованнях та їх зображення на кам'яних стелах свідчать про важливу роль цих предметів серед зібрання таких символів влади, як гривні та ритони. Вони виступають своєрідною перехідною категорією до таких символів військового озброєння, як шоломи, бойові пояси, сокири, горити, луки, мечі-акінаки. Розповсюджений у стародавніх суспільствах, у тому числі у азійських та європейських скіфів, звичай скальпування набув у Скіфії особливого специфічного значення своєрідного символу у існуванні ієрархічної військової системи, що знайшло відображення у створенні золотих спеціальних футлярів для скальпів, які можна визначити терміном “скальпохранильниці”. Походження останніх пов'язано з історією ранніх етапів Скіфії на Північному Кавказі

(Рис.9), коли відбувались скіфські малоазійські походи та зароджувалась військова система ієрархії.

На території Північного Кавказу загальновідома значна кількість знахідок бронзової доби металевих так званих “умбонів” з отвором посередині, що за своєю формою, розміром і конструкцією складають певну аналогію скіфським золотим скальпохранительницям. Так, у похованні пізнього етапу північно-кавказької катакомбної культури у кургані Ногір знайдений бронзовий умбон (Николаева, 1981, с.89, с.92, рис.2, 5). Його поверхня орнаментована фестонами та лініями, зробленими пуансоном (Рис.3, 1). Розміри умбону: висота – 5,3 см, діаметр нижньої частини – 9 см. Він має сферичну форму.

Один з найбільш ранніх екземплярів скіфської скальпохранительниці кінця VI – початку V ст. до н.е. із с. Вишнівка у Криму має сферичну форму, подібну до великих металевих умбонів доби бронзи Північного Кавказу. Сферична ж форма предмету IV ст. до н.е. з Ак-Буруну пов'язана, мабуть, з елінізованими асоціаціями зв'язку форми шолому та знятого з голови скальпу. За своєю формою всі знайдені скальпохранительниці складають дві групи: 1) конуси сферичної форми (Рис.2. 4; 3, 1, 2); 2) чашоподібні предмети з пласкою поверхнею (денцем), тобто конуси зі зрізаною вершиною (Рис.2, 1-3, 5-8; 2,3,4). У свою чергу серед скальпохранительниць другої групи виділяється декілька типів за формою співвідношення їх висоти та розмірів верхньої частини, а також за загальними розмірами. Типи низьких та високих скальпохранительниць, при порівнянні екземплярів з різними розмірами, можна математично виразити співвідношенням суми верхнього та нижнього діаметрів предметів до їх висоти за формулою $\Pi = (ДН + ДВ) : В$: в ній “Г” – індекс пропорційності, “ДН” – діаметр нижньої частини, “ДВ” – діаметр верхньої частини, “В” – висота. Підрахунки за цією формулою призвели до виділення низьких (з індексом 0,2), середніх (0,4) та високих типів (0,6). До низьких відносяться знахідки з Арцизу, Гострої Токмаківської могили та Шелюги (Рис. 2, 1, 2, 5), до середніх – з Олександрівки, Курджипу (Рис.2,3, 6 - 8; 4, 1), до високих – з Іллічевого та Братолюбівки (Рис. 3, 3, 4). Поява у скіфів спеціальних предметів, зроблених з золота та призначених для зберігання скальпів, за хронологією комплексів їх знахідок визначається всього двома

століттями історії Скіфії (VI-IV ст.ст. до н.е.) і пов'язана з найбільш активними у військовому відношенні подіями, в яких визначну роль відігравала каста воїнів. Особливу роль у складанні військової ієрархії цього найбільш яскравого періоду скіфської історії відігравало і скальпування голів ворогів, яке крім повідомлень Геродота, засвідчено і зображеннями на предметах скіфського мистецтва, а також матеріальними джерелами у вигляді знахідок так званих “великих золотих скіфських ворварок”, призначених для зберігання скальпів. Останні представляють унікальні речі у скарбниці матеріальних джерел світової історії. Для більшості сучасних людей саме поняття “скальпування” завдяки творам художньої літератури пов'язано з історією індіанських племен Америки, але цей звичай був притаманний і деяким войовничим племенам Старого Світу у Європі.

У зв'язку з визначенням призначення великих золотих скіфських “ворварок” для зберігання скальпів, на наш погляд, слушною видається інтерпретація О.П.Підвисоцької (1998, с. 26 -30) зображення скіфів на чаші з Гайманової Могили, як одного – з моментів учту на бенкеті відзначившихся бойовими подвигами його учасників, що присутні на головному дійстві у правителя свого округу. З такого пояснення більш зрозумілими стають і знахідки в похованні цього кургану дерев'яних чаш з оббивками, срібного кіліка, двох ритонів і двох кубків. Подвійна кількість останніх є прямою ілюстрацією повідомлень Геродота. Цікаво, що на горитах двох скіфів, що тримають лук та ногайку, причеплені якісь незрозумілі для нас дві пасми, які можуть бути зображеннями скальпів. Графічне відтворення останніх дуже утруднено і повинно, мабуть, сприйматись, як зображення двох пасм волосся. З цього можна зрозуміти, що невелика кількість скальпів у їх володарів ще не вимагала вміщення цих незвичай-

них свідків бойових подвигів у спеціальні золоті футляри.

Література:

- Алексеев А.Ю. К реконструкции одного утраченного предмета эллино-скифской горевтики V-IV вв. до н.э.// *Stratum plus*. - СПб., Кишинев.-1997.- С.29-43.
- Андрух С.И. Погребение раинескифского воина в Присивашье// *СА*. - 1988 -№1.
- Болтрик Ю.В. Большие золотые “ворворки” у скифов// *Мир Ольвии*. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию профессора Л.М.Славина. -К, 1996.
- Галанина Л. К. Курджипский курган. Памятник культуры прикубанских племен IV века до н.э. - Л: «Искусство», 1980.
- Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. - К.: «Довіра», 1992.
- Грантовский Е.А. Проблемы изучения общественного строя скифов //ВДИ– 1980–34.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в “Истории” Геродота. - М.– 1982.
- Дюмезиль Ж. Скифы и нарты - М.– 1990.
- Ильинская В.А. Золотая пластина с изображениями скифов из коллекции Романовича// *СА*- 1978- №3.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII- IV вв. до и.э. - К.– 1983.
- Ковалева И.Ф., Волкобой С.С., Костенко В.И., Шалобудов В.Н. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» // Курганные древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. – Днепропетровск–1978.-№ 2.
- Чежина Е.Ф. О возможности атрибуции ставропольского (казинского) клада как памятника скифского времени// Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI республиканской конференции молодых археологов– К.– 1987.- С. 172-173.
- Королькова Е.Ф. К возможности атрибуции Ставропольского (казинского) клада// Археологический сборник Государственного Эрмитажа. - СПб.– 1995. - № 32.
- Лесков А. Новые сокровища курганов Украины. - Л.–, 1972.
- Марковин В.И. Культурная пластика Кавказа// Новое в археологии Северного Кавказа. – М.– 1986.
- Мелюкова А.И. Скифские памятники степи Северного Причерноморья// Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. - М.– 1989.
- Мищенко Ф.Г. К вопросу об этногеографии и географии Геродотовой Скифии // Университетские известия. – К.– 1882– №11; 1882– № 9.
- Моруженю А.А. Скіфський курган «Передерієва могила»// Археологія –1992– №4.
- Николаев Н.А. Периодизация кубано-терской культуры. Исторические судьбы КТК в катакомбную эпоху// Катакомбные культуры Северного Кавказа. - Орджоникидзе–

1981.Одесский археологический музей АН УССР.-К.-1983.

Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII-III в. в. до н. э. - М.-1994.

Підвисоцька О.П. Про зображення на чаші з Гайманової Могили// Музейні читання. Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України - філіалу Національного музею історії України. - К.- 1998.

Руденко С. И. Горноалтайские находки и скифы. - М., Л., 1952.

Руденко С.И. Культура населения горного Алтая в скифское время. - М., Л., 1953.

Рябова В.О. Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу // Археологія. -1984-№46.

Черненко Е.В. Скифские лучники. - К.- 1981.

Черненко Є.В. Пластина з "зображенням скіфа" із зібрання Ф.С.Романовича // Музейні читання. Матеріали наукової конференції. - К- 2000.

Artamonow M. Goldschatz der Skythen der Ermitage. - L.- 1970.

Brasinsztdj L B. Szkita. Kicsek nyomaban. - L.- 1979.

Gold der Steppe. Archaologie der Ukraine. - Schleswig, 1991.

Mihow W. W., Wells J. A Commentary on Herodotus. - Oxford - 1928- 1 - I I.

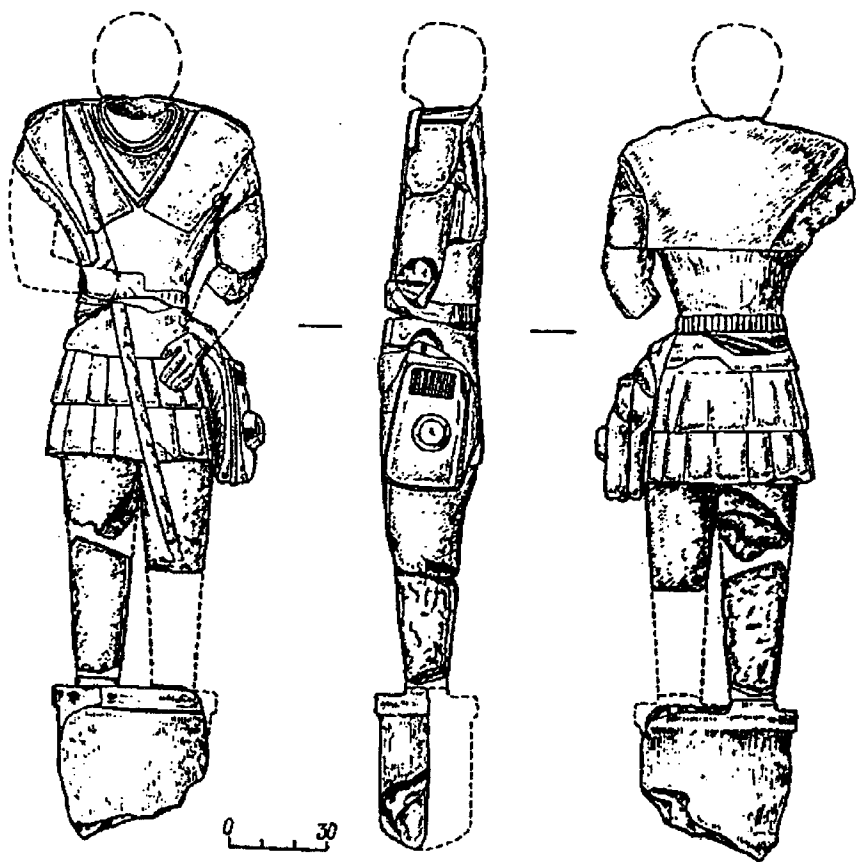

Рис. 1. Кам'яна стела з зображенням "ворварки" на горіті з с.Привітне у Криму.

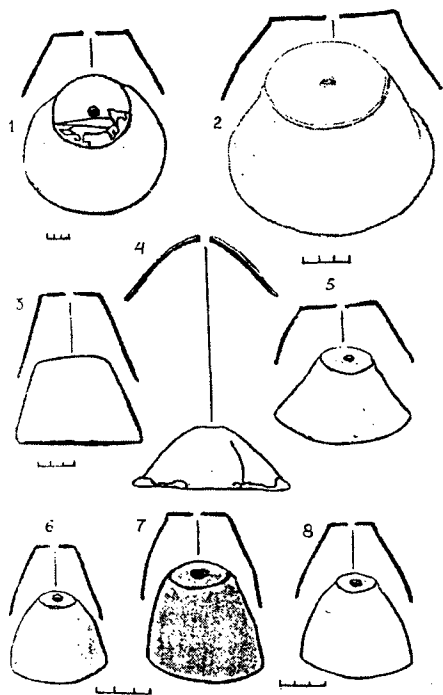

Рис.2. Форми та конструктивні особливості золотих скіфських "ворварок":

- 1 - Арциз; 2 - Шелюги;
- 3 - Олександрівка;
- 4 - Вишнівка; 5 - Гостра Токмаківська могила;
- 6 - 8 - Курджип.

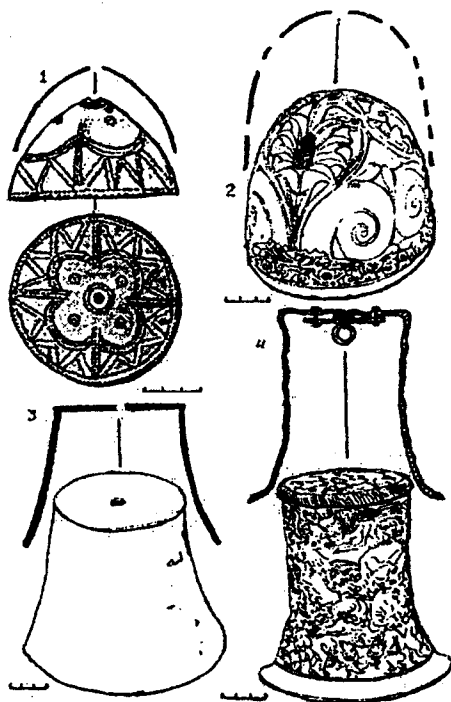

Рис.3. Форми та конструктивні особливості бронзового "умбону" (1 - Ноїр) та золотих скіфських "ворварок" (2 - Ак-Бурун; 3 - Іллічово; 4 - Братолюбівка).

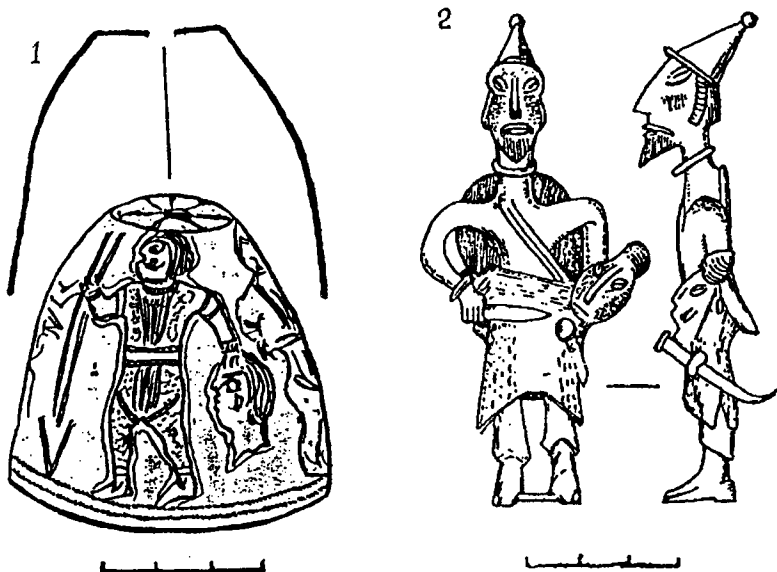

Рис.4. Зображення скіфських воїнів з відтятими головами людей:
1 – Курджип; 2 – Дагестан.

Рис.5 Зображення на асирійському рельєфі підрахунку втрат
противника за відтятими головами воїнів.

Рис.6. Зображення скіфського вершника з відтятою головою людини на обкладинці поясу із Тлійського могильника.

Рис.7. Зображення скіфського воїна з відтятою головою ворога на пластині Романовича.

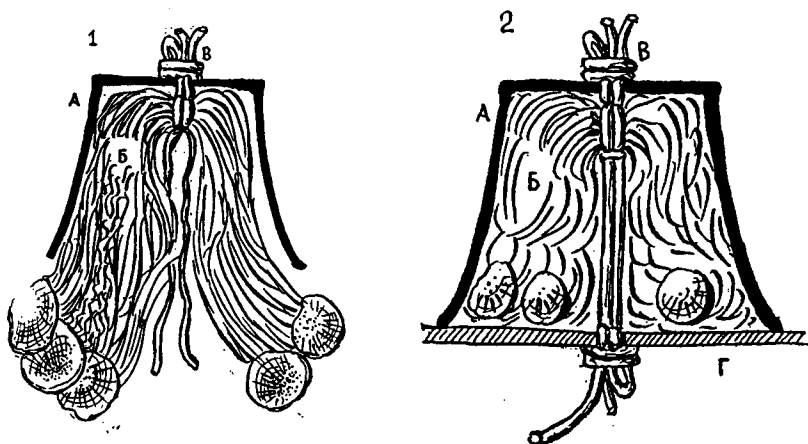

Рис.8. Схема реконструкції закріплення скальпів у золотому ковпачку (1) та його лаштування на боковій стінці горити (2): А – золотий ковпак; Б – скальпи; В – стінка горити.

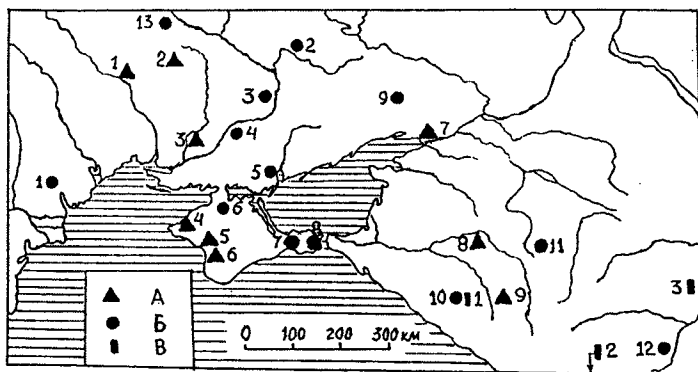

Рис.9. Мапа знахідок: А - скіфських кам'яних скульптур із зображенням "ворварок" на гориті (1 - Первомайськ; 2 - Кіровоград; 3 - Нововасильєвка; 4 - Чорноморське; 5 - Привітне; 6 - Суворовське; 7 - Єлизаветівська; 8 - Ковалівське; 9 - Преградне); Б - великих золотих скіфських "ворварок" (1 - Арциз; 2 - Олександрівка; 3 - Гостра Токмаківська могила; 4 - Братолобівка; 5 - Шелюги; 6 - Вишнівка; 7 - Іллічове; 8 - Ак-Бурун; 9 - Передерієва могила; 10 - Курджип; 11 - Казинське; 12 - Ногір; 13 - Журовка); В - зображення скіфських воїнів з відьятими людськими головами (1 - Ногір; 2 - Тлі; 3 - Дагестан).